

Грозян Н.Ф.

УДК 811.161.2'373.72

УКРАЇНСЬКІ СОМОФРАЗЕОЛОГІЗМИ В СИСТЕМІ ФРАЗЕОЛОГІЧНОЇ
МІКРОСИСТЕМИ «ПОВЕДІНКА ЛЮДИНИ»

Загальною тенденцією сучасного лінгвістичного пізнання є рух від сфери системи до центру всіх систем – до людини [7]. У мовознавчих студіях з позицій антропоцентризму й когнітивізму при дослідженні семантики мовних одиниць і категоризації світу важливим чинником виступає людський фактор, що активно репрезентується за допомогою знаків вторинної номінації – фразеологічних одиниць (ФО). Із цього приводу А.М. Емірова наголошує: «Фразеологія покриває переважно ті ділянки дійсності, які безпосередньо пов'язані з людиною, з її баченням, оцінкою реалій, з психічними особливостями особистості – пізнавальними процесами, емоційно-вольовою стороною психіки, індивідуально-типологічними особливостями особистості тощо» [6, 29-30]. Традиційно у фразеології одиницям, до компонентного складу яких входять соматизми – слова, що означають частину тіла людини, приділялася й приділяється велика увага (див. праці: Г. Берестньова [1], М. Букулової [2], І. Голубовської [3], Д. Гудкова [5], А. Емірової [6], М. Ковшової [5], О. Селіванової [8], М. Скаб [9], І. Тимченко [11], О. Урисон [12], О. Шмельова [13] та ін.). Однак сомофразеологізми в системі фразеологічної мікросистеми «Поведінка людини» спеціально не досліджувалися. У пропонованій статті під *соматичним* (від грец. *soma* – тіло) розуміємо термін , що «використовують для позначення різноманітних явищ в організмі, пов'язаних з тілом, а не психікою» [10, с. 638]

Мета статті – охарактеризувати семантичні особливості сомофразеологізмів у системі фразеологічної мікросистеми «Поведінка людини».

Ідеографічне поле «Людина» є центральним у системі ідеографічного дослідження фразеологічного складу мови. Тут об'єднуються фразеологічні одиниці (ФО), що характеризують психічні процеси, індивідуально-психологічні властивості, психічні стани, поведінку, діяльність людини й людину взагалі. Для дослідження фразеологічних мікросистем доцільно використовувати таку ієрархічну структуру ідеографічної класифікації ФО: синонімічний ряд → семантична група → семантичне поле → тематична група → тематичне поле → ідеографічна група → ідеографічне поле → архіполе [4]. Ідеографічна класифікація ФО на позначення поведінки людини відповідає класифікації поведінки, прийнятій у психології [4]. Фразеологічна мікросистема «Поведінка людини» передається широким діапазоном фразеологічних засобів української мови. Тематичне поле ФО «Агресивна поведінка людини» складається з трьох тематичних груп ФО: «Суїцидальна поведінка людини», «Фізична агресивна поведінка людини», «Вербальна агресивна поведінка людини». У складі тематичної групи ФО «Фізична агресивна поведінка людини» виділяються семантичні поля ФО, що характеризують активну фізичну агресивну поведінку людини й пасивну фізичну агресивну поведінку людини. Приклади свідчать, що найбільше сомофразеологізмів виявлено у семантичній групі ФО «Пряма активна фізична агресивна поведінка людини» зі значеннями:

1) бити кого-небудь: *зріти / позріти спину; вигравати / виграти третячка на зуба; водити за чуприну; наділяти / наділити запотиличниками (запотиличником)* та ін.; 2) побити кого-небудь: *натовкти (натерти) морду (пику); облатати боки; підлатати ніс; почесати спину (ребра); набити морду; нагріти боки; дати в три шиї, дати тришия та ін.*; 3) відшмагати, висікти різками: *списати / списувати спину (шкуру, шкіру); списати шкуру вздовж і впоперек* та ін.; 4) дуже сильно побити: *ламати / зламати (поламати, переламати) хребет (рідше спину); краяти ремені зі шкіри; поламати (переломити і т. ін.) / рідко ламати ребра (кістки і т. ін.); полатати / латати боки (рідко ребра і т. ін.); полічити (порахувати, полоскати і т. ін.) ребра; пом'яти / м'яти боки (ребра і т. ін.); пустити (спустити) / рідко пускати (спускати) юшку (кров) [з носа]; скрутити (рідко вкрутити) / скручувати в'язи (карка, карк); здирати (знімати, здійсмати, лупити і т. ін.) / зідрати (зняти, здійснати, злупити і т. ін.) шкуру; спустити / спустити шкуру; звернути в'язи (шию, голову); облатати (обломити) / облатувати ребра / боки та ін.; 5) убити: *випустити кишки; перервати горлянку та ін.*; 6) ударити: *у вухо заїхати; перелічити (полічити) зуби; дати по зубах; заїхати в рота; ткнути між (межи) очі кулаком; дати / давати запотиличника (потиличника); дати (надавати) / давати по шиї та ін.*; 7) мучити (завдавати фізичних страждань): *дерти шкуру (шкіру)*. Жорстоко знущатися з кого-небудь, катувати когось [15, с. 233]; *вимотувати (висовувати) / вимотати (висотати) жили*. Знущатися з кого-небудь, завдавати страждань комусь [15, с. 95]; *тягти (тягнути, витягати, витягувати) / витягти (витягнути) [останні (усі)] жили*. Знущатися з кого-небудь, мучити когось [15, с. 906] та ін.*

У тематичній групі ФО «Вербальна агресивна поведінка людини» найбільше сомофразеологізмів зафіксовано у семантичній групі ФО «Пряма активна вербальна агресивна поведінка людини» зі значеннями: 1) висміювати: *пекти в самі печінки*. Висміюючи кого-небудь, дошкуляти комусь [15, с. 610]; 2) мучити (завдавати моральних страждань) : *точити кров з серця*. Завдавати комусь душевного болю, страждань [15, с. 892]; *вимотувати / мотати, тягти, тягнути) / вимотати (витягти) [всі] кишки*. Мучити, знесилювати кого-небудь чимсь [15, с. 96]; *вимотувати (висотувати) / вимотати (висотати) жили*. Знущатися з кого-небудь, завдавати страждань комусь [15, с. 95]; *пекти серце*. Завдавати кому-небудь великих моральних страждань, мучити, непокоїти [15, с. 610]; *краяти (різати) / розкраяти серце [на шматки]*. Завдавати кому-небудь муки, душевного болю [15, с. 395-396] та ін. На позначення непрямой

активної вербальної агресивної поведінки людини вживаються сомофразеологізми тільки зі значенням обмовляти кого-небудь, розпускати плітки про когось: *переливати (перемолоти, перетерти і т. ін.) кісточки*. Займатися пересудами, обмовляти кого-небудь [15, с. 619]; *взяти на язички*. Розпускати плітки про кого-небудь, судити, гудити когось [15, с. 52]; *брати / взяти на (в) зуби*. Обирати кого-небудь об'єктом пересудів, глузування, кепкування, пліток і т. ін. [15, с. 56]; *перебирати / перебрати язиком*. Детально обговорювати кого-, що-небудь або обмовляти когось [15, с. 612]; *перебирати / перебрати по кісточках (лусі кісточки, лусі жилочки)* [15, с. 612]; *плескати язиком (язиками)*. Поширювати плітки, вигадувати що-небудь таке, чого немає і не було [15, с. 645] та ін. На позначення прямої пасивної вербальної агресивної поведінки людини вживаються поодинокі сомофразеологізми зі значеннями мовчати (відмовлятися розмовляти з іншою людиною): *набирати / набрати води в рот*. Уперто мовчати; нічого не говорити [15, с. 517]; *взяти язика на гапличок*. Замовкати [15, с. 54]; *не випустити (не пустити) [ні (ані, і)] пари (слова) з вуст*. Затято мовчати, не сказати нічого [15, с. 100]; *держати (тримати) язик за зубами*. Не розголошувати чого-небудь; мовчати [15, с. 230] та ін. Семантичне поле ФО «Непряма пасивна вербальна агресивна поведінка» представлено поодинокими сомофразеологізмами зі значенням відкрито не виявляти свого невдоволення: *кивати пальцем у чоботі*. Нишком, крадькома погрожувати кому-небудь; гудити когось, не виявляючи відкрито свого невдоволення [15, с. 368]. У складі фразеологічної мікросистеми «Суїцидальна поведінка людини» зафіксовано невелику кількість сомофразеологізмів: *встромити голову в петлю*. Повіситися [14, с. 133]; *пустити собі кулю в лоб (в лоба, в голову, в скроню)*. Застрелитися [14, с. 586]; *накладати / накласти на себе руки*. Заподіювати собі смерть [14, с. 421]; *підняти руки*. Кінчати життя самогубством [14, с. 510] та ін.

У складі тематичного поля ФО «Девіантна поведінка людини» сомофразеологізми зафіксовані у двох тематичних групах ФО: «Злочинна поведінка людини» і «Кримінально не карана (непротиправна) аморальна поведінка людини». Наприклад, у складі фразеологічної мікросистеми «Кримінально не карана (непротиправна) аморальна поведінка людини» семантичні поля ФО представлені сомофразеологізмами, що характеризують: 1) систематичне пияцтво людини: *залити / залити голову (очі і т. ін.) [горілкою]*. Нестримно пиячити, напиватися [15, с. 309-310]; 2) корисливість людини: а) обманути, перехитрити (використовувати іншу людину як засіб для досягнення власних цілей): *накинути ласим оком*. З корисливими намірами [15, с. 586]; *замовляти (заговорювати) / замовити (заговорити) зуби*. Вводить в оману, дурити когось [15, с. 313]; *замазувати / замазати очі*. Відвертати чию-небудь увагу; обманювати когось [15, с. 311]; *відводити / відвести очі* [15, с. 116] та ін.; б) обманути (неправильно інформувати; нав'язувати неправильне уявлення про що-небудь): *замилувати (милити) / замилити очі*. Обдурювати кого-небудь, хитрувати [15, с. 312]; *пускати / пустити в очі дим (пилюку)*. Вводить в оману кого-небудь [15, с. 718-719]; *пускати / пустити ману [в вічі]*. Обдурювати, змушувати вірити в що-небудь нереальне [15, с. 719]; *наводити / навести полуду (більмо) на очі*. Навмисно неправильно інформувати, обдурювати кого-небудь [15, с. 520]; *засліплювати / засліпити очі*. Позбавляти здатності чітко мислити, правильно сприймати навколишню дійсність [15, с. 317] та ін.; в) обдурити, перехитрити кого-небудь: *обвести (обкрутити, обернути, обмотати і т. ін.) / рідше обводити (обкручувати, обертати, обмотувати і т. ін.) круг пальця (пучки)* [15, с. 563]; *обвести / обводити за ніс*. Перехитрити, обдурити кого-небудь [15, с. 563]; *лишати (залишати і т. ін.) / лишити (залишити і т. ін.) з носом*. Обдурювати, перехитровувати кого-небудь [15, с. 432]; *водити / поводити за ніс (за носа)*. Обдурювати кого-небудь [15, с. 142] та ін.

У складі фразеологічної мікросистеми «Просоціальна поведінка людини»

семантичні поля ФО, що характеризують альтруїстичну поведінку людини представлені сомофразеологізмами зі значеннями: 1) пожертвувати собою в ім'я когось: *підставляти / підставити голову (лоб, лоба і т. ін.) під кулю*. Ставити себе під загрозу, ризикувати бути вбитим, ризикувати життям [15, с. 639]; 2) допомагати, підтримувати кого-небудь: *підставляти / підставити плече*. Допомагати кому-небудь, підтримувати когось [15, с. 640]; *держати (тримати) руку*. Підтримувати, обстоювати кого-небудь [15, с. 229-330]; *поставити на [рівні] ноги*. Допомогти кому-небудь утвердитися, підтримати когось [15: 681]; *дати хліб у руки*. Забезпечити кого-небудь роботою, заробітком; допомогти здобути спеціальність, освіту [15, с. 223]; *вести за руку*. Допомагати, сприяти кому-небудь у чомусь, спрямовуючи його, оберігаючи від труднощів; опікати [15, с. 75-76]; *грати на руку*. Підтримувати кого-небудь, діяти в чийсь інтересах, сприяти чому-небудь [15, с. 195]; *витягувати (тягти, тягнути) / витягти за вуха*. Всіляко допомагати кому-небудь, сприяти чомусь [15, с. 87] та ін.

У складі тематичного поля ФО «Сексуальна поведінка людини» зафіксовані сомофразеологізми з такими значеннями: 1) залицятися: *смалити / присмалювати литки*. Залицятися до кого-небудь, загравати з ким-небудь [15, с. 832]; *накидати / накинути оком*. Звертати увагу на кого-небудь, цікавитися кимсь, залицятися до кого-небудь [15, с. 526]; *кидати / кинути оком (очима і т. ін.)*. Звертати увагу на кого-небудь, цікавитися кимсь, залицятися до когось [15, с. 370]; 2) фліртувати з ким-небудь: *вішатися (кидатися, чіплятися) / повіситися (кинутися, почепитися) на шию*. Нав'язуватися кому-небудь, настирливо домагаючись прихильності, взаємності (про жінок у ставленні до чоловіків) [15, с. 134-135]; *стріляти очима*. Кокетливо, грайливо позирати на кого-небудь; *стригти очима*. Кокетливо, грайливо позирати на кого-небудь; 3) відчувати потяг до осіб протилежної статі: *заворушилося серце*. У кого-небудь пробудилося якесь почуття, хто-небудь відчув потяг до когось [15, с. 793]; *заграло серце*. Хто-небудь відчув потяг до когось, радість, піднесення, задоволення і т. ін. [15, с. 793]; *серце повертається / повернулося*. Хто-небудь відчуває потяг, симпатію, любов до когось [15, с. 15-516]; *серце в'яне*. Хтось захоплюється кимось, відчуває потяг до кого-небудь [15, с. 794] та ін.

Приклади переконують, що найменування тіла людини в цілому, його зовнішніх і внутрішніх частин і органів входять до компонентного складу великої кількості ФО на позначення поведінки людини в українській мові. Увесь зовнішній і внутрішній атлас тіла умовно можна уявити в трьохчастинній композиції – верхня, середина й нижня складова людини. Фразеологічний матеріал переконує: кожна із цих частин тим чи іншим своїм елементом бере участь в фразеологічному описі поведінки людини. У фразеологічній мікросистемі «Поведінка людини» зафіксовані компоненти, які називають частину тіла, розташовану у верхній, середній і нижній частині людського тіла, а також загальні компоненти:

- верхня частина: **голова (кумпол), потилиця, очі (вічі), зуби, горлянка, розум, скроня, чуприна, рот (вуста), морда (пика, рило), шия (в'язи, карк), вухо, язик, ніс** та ін.
- середина частина: **рука, палець, ребро, бік, серце, спина, хребет, печінка, кишки, пучка, плече, кулак** та ін.
- нижня частина: **коліно, нога, литка** та ін.
- загальні компоненти: **шкіра, кістки, кров, жили** та ін.

Аналіз фразеологічного матеріалу дає змогу також констатувати, що у фразеологічній мікросистемі «Поведінка людини» сомофразеологізми зафіксовані в тематичних полях ФО: «Агресивна поведінка людини», «Девіантна поведінка людини», «Просоціальна поведінка людини», «Сексуальна поведінка людини». Із компонентами-соматизмами найчисленнішими виявилися такі тематичні групи ФО: «Фізична агресивна поведінка людини», «Вербальна агресивна поведінка людини», «Кримінально не карана (непротиправна) аморальна поведінка людини».

Перелік умовних скорочень:

СФУМ – Словник фразеологізмів української мови. – К. : Наукова думка, 2003. – 1104 с.;

ФСУМ – Фразеологічний словник української мови : в 2 кн. – К. : Наукова думка, 1993. – Кн. 1-2.

Джерела та література:

1. Берестнев Г. И. Самосознание личности в зеркале языка : автореф. дис. ... д-ра филол. наук / Г. И. Берестнев. – М., 2000. – 41 с.
2. Букулова М. Г. Соматическая фразеология тюркских языков : автореф. дис. ... канд. филол. наук / М. Г. Букулова. – М, 2006. – 20 с.
3. Голубовська І. О. ДУША і СЕРЦЕ в національно-мовних картинах світу (на матеріалі української, російської, англійської та китайської мов) / І. О. Голубовська // Мовознавство. – 2002. – № 4-5. – С. 40-47.
4. Грозян Н. Ф. Фразеологічна мікросистема “Поведінка людини” в українській мові (ідеографічний і аксіологічний аспекти) : автореф. дис. ... канд. філол. наук / Н. Ф. Грозян. – Дніпропетровськ, 2003. – 20 с.
5. Гудков Д. Б. Телесный код русской культуры : материалы к словарю / Д. Б. Гудков, М. Л. Ковшова. – М. : Гнозис, 2007. – 288 с.
6. Эмирова А. М. Русская фразеология в коммуникативно-прагматическом освещении : автореф. дис. ... д-ра филол. наук / А. М. Эмирова. – Ташкент, 1989. – 41 с.
7. Селіванова О. О. Актуальні напрями сучасної лінгвістики (аналітичний огляд) / О. О. Селіванова. – К. : Фітосоціоцентр, 1999. – 148 с.
8. Селіванова О. Нариси з української фразеології (психокогнітивний та етнокультурний аспекти) / О. Селіванова. – К., Черкаси, 2004. – 275с.
9. Скаб М. В. Закономірності концептуалізації та мовної категоризації сакральної сфери / М. В. Скаб. – Чернівці : Рута, 2008. – 560 с.
10. Словник іншомовних слів : 23000 слів та термінологічних сполучень / уклад.: Л. О. Пустовіт та ін. – К. : Довіра, 2000. – 1018 с.
11. Тимченко И. В. Структурно-семантический анализ фразеологических единиц с компонентами-соматизмами ГОЛОВА, ОКО, ВУХО, НИС, ЯЗИК : автореф. дис. ... канд. филол. наук / И. В. Тимченко. – Харьков, 1990. – 16 с.
12. Урысон Е. В. Проблемы исследования языковой картины мира: Аналогия в семантике / Е. В. Урысон; Рос. Академия наук; Ин-т русского языка им. В. В. Виноградова. – М. : Языки славянской культуры, 2003. – 224 с.
13. Шмелев А. Д. *Дух, душа и тело* в свете данных русского языка / А. Д. Шмелев, А. А. Зализняк, И. Б. Левонтина // Ключевые идеи русской языковой картины мира. – М. : Языки славянской культуры, 2005. – С. 133-152.
14. Словник фразеологізмів української мови. – К. : Наукова думка, 2003. – 1104 с.
15. Фразеологічний словник української мови : в 2 кн. – К. : Наукова думка, 1993. – Кн. 1-2.